

ВПЛИВ УЯВЛЕНЬ ПРО СПРИЙНЯТТЯ ОТОЧУЮЧИМИ НА ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМ АКТИВНОСТІ ТА УВАГИ

INFLUENCE OF IMAGE OF PERCEPTION BY OTHERS ON FORMATION OF SELF-EVALUATION IN CHILDREN WITH ACTIVITY AND ATTENTION DISORDER

У статті представлено результати дослідження особливостей формування самооцінки у дітей 10–12 років із порушенням активності та уваги. Проаналізовано, як впливає відношення найближчого оточення дитини на формування її самооцінки та самовідношення. Зазначено важливу роль впливу власних особливостей дітей із порушенням активності та уваги у формуванні неадекватної та нестійкої самооцінки. Визначено, що це пов'язано з недостатністю функціонування механізмів регуляції пізнавальної діяльності та поведінки за дефіциту функцій програмування, регуляції та контролю діяльності.

Метою статті є дослідження феноменів, які впливають на формування самооцінки та самовідношення у дітей із порушенням активності та уваги, через призму їхнього суб'єктивного сприйняття.

Виявлено, що діти з порушенням активності та уваги вважають, що батьки здебільшого низько оцінюють їхні можливості та особистісні якості, а вчителі та однолітки ставляться до них максимально негативно, про що свідчать отримані результати емпіричного дослідження.

Доведено, що на відміну від однолітків, що розвиваються нормативно, для дітей із порушенням активності та уваги характерним є феномен «дзеркальної» самооцінки, яка є прямим відтворенням оцінки батьків, коли діти відзначають у себе виключно ті якості, які підкреслюються батьками, що може в деяких випадках призводити до негативного самоставлення, у якому переважають почуття неповноцінності і неприйняття себе, та до афективних зривів.

У процесі самооцінювання для дітей із порушенням активності та уваги характерна схильність до крайніх полярних виборів, тобто нестійкої і конфліктної характер самооцінки. Вищезазначена схильність до дихотомічного сприйняття реальності на тлі недостатнього обліку минулого досвіду проявляється у більш високій значимості ситуативної оцінки події та його впливі на самооцінку і характеризується такими патернами поведінки, як: некритичне сприйняття та оцінка своїх дій, надмірна реакція як на успіх, так і на невдачу, схильність до зайвого перебільшення будь-яких подій чи явищ, тобто ригідним, жорстким і недостатньо диференційованим сприйняттям реальності.

Ключові слова: самооцінка, самосприйняття, порушення активності та уваги, підліток, відношення оточуючих.

This article presents the results of studies of self-esteem formation in 10-12 years old children with activity and attention disorder. Influence of relationships with inner circle on formation of self-esteem and self-attitude has been analyzed. Also, an important role of influence of development specifics on children with attention and activity disorder in formation of inadequate and unstable self-esteem has also been pointed. Established, that this is related to insufficient functioning of learning and behavioral regulation mechanism with a deficiency of programming, regulation and activity control functions.

The aim of the article is to study phenomena, which influence the formation of self-esteem and self-attitude in children with activity and attention disorder through the prism of their subjective perception.

It was found, that children with activity and attention disorder believe, that parents mostly have low assessment of their abilities and personality, while teachers and peers treat them negatively. This is testified by data obtained from empiric study.

It has been proven, that unlike peers with normal development, children with disorders of activity and attention are characterized by phenomena of "mirror" self-esteem, which is direct recreation of parental assessment, when children remark only those qualities, that have been remarked by parents, which can in some cases lead to negative self-attitude with dominant feelings of imperfection and unacceptance of self, which results in affective breakdown.

In the process of self-evaluation, predominance of far polar choices and unstable, conflicting nature of self-esteem is characteristic for children with attention and activity disorder. This inclination to dichotomist perception of reality due to insufficient account of previous experience manifests itself in higher significance of situative esteem of an event and its influence on self-esteem, which is characterized with such patterns of behavior as: non-critical perception and evaluation of own actions, excessive reaction, both on success and failure, inclination to excessive exaggeration of any events, a rigid, harsh and insufficiently differentiated perception of reality.

Key words: self-esteem, self-evaluation, activity and attention disorder, teenager, relationships with others.

УДК 159.922.762

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.58.45>

Науменко Н.О.

к.психол.н., ст. викладач,
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Антонова-Рафі Ю.В.

к.техн.н., доцент
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Самооцінка, яка виступає джерелом очікувань щодо себе і своєї поведінки, є одним із найважливіших механізмів регуляції і саморегуляції людини та суттєво впливає на самовідчуття, емоційне благополуччя, успішність у різних видах діяльності [5, с. 8].

У дітей із порушенням активності та уваги формування самооцінки відбувається у мак-

симально неблагоприємній ситуації як через власну нездатність адекватно оцінювати свої можливості (антиципаційні порушення) [2, с. 352], так і через завищені вимоги до їхніх когнітивних можливостей та поведінки.

Неадекватний характер сприйняття себе та інших призводить у цієї категорії дітей до афективних зривів, що, своєю чергою, заважає

функціонуванню у соціальному середовищі та призводить до негативних наслідків у вигляді шкільної та соціальної дезадаптації [1, с. 79].

Тому вивчення особливостей самооцінки дітей із порушенням активності та уваги та розроблення системи втручання, що спрямована на поліпшення як самовідношення у дітей цієї категорії, так і взаємовідносин у соціальному середовищі, мають запобігати розвитку порушень поведінки і вторинної дезадаптації.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Незважаючи на суперечливі відомості про етіологію порушень активності та уваги, більшість дослідників сходиться на думці, що даний синдром передусім пов'язаний із порушенням функціонування механізмів регуляції пізнавальної діяльності та поведінки за дефіциту функцій програмування, регуляції та контролю діяльності [4, с. 128–132].

Значний вплив на мислення чинить порушення мови (затримка її розвитку), особливо її регулюючої функції, що ускладнює послідовне виконання інтелектуальних операцій. Діти з порушенням активності та уваги не помічають своїх помилок, забувають поставлене завдання, легко переключається на побічні, несуттєві подразники.

Порушення емоційної сфери проявляються в емоційній лабільності, інтенсивному, але скороминучому афекті [3; 6, с. 71].

Цим можна пояснити те, що діти з порушенням активності та уваги недостатньо спираються на свій попередній досвід (не коригують домагання залежно від попереднього успіху або невдачі), неадекватно оцінюють свої досягнення (унаслідок порушення функцій цілепокладання (програмування діяльності), оскільки не диференціюють реальні та ідеальні цілі своїх дій).

Ураховуючи, що індивід оцінює себе двома шляхами: 1) шляхом зіставлення рівня своїх домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності (що знайшло відображення у відомій формулі У. Джемса: самоповага = успіх/домагання); 2) шляхом порівняння себе з іншими людьми, закономірно припустити, що процес самооцінювання дітей із порушенням активності та уваги має викривлений характер унаслідок вищевказаних особливостей.

До цього додається суттєва проблема, яка викликана негативним ставленням оточуючих до дітей із порушенням активності та уваги, яке вони сприймають як джерело важких переживань у своєму житті та відтворюють це знання під час виконання відповідних психологічних методик, спрямованих на вивчення цього феномену.

Мета статті – дослідження самооцінки у дітей молодшого пубертатного віку з порушенням активності та уваги та суб'єктивної оцінки ставлення до них батьків, учителів та

однолітків і виявлення характерних специфічних відмінностей порівняно з дітьми з нормативним розвитком.

Методи дослідження. Усього в дослідженні брало участь 64 дитини віком від 10 до 12 років. Усі 64 випадки являють собою особисті спостереження. В експериментальну групу (далі – ЕГ) увійшли 30 дітей (24 хлопчики і 6 дівчаток, що відповідає співвідношенню у популяції 4:1 [5, с. 16–24]) з діагностованим порушенням активності та уваги (за МКХ – 10 – F90), що є основним діагнозом.

У дослідженні використано такі методики: структуроване інтерв'ю, методика «Якості характеру» (де дитині треба було назвати три свої гідності, три недоліка та три якості, про які найчастіше говорять оточуючі) та методика вивчення самооцінки Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн у модифікації П.В. Яньшина (під час виконання якої дитина порівнювала себе з іншими та відзначала, як, на її думку, оцінюють її оточуючі, за 16 параметрами (наприклад, «найслабший – найсильніший», «найнещасливіший – найщасливіший та ін.)).

Отримані результати були оброблені статистичними методами за допомогою програми SPSS 17.0. Для виявлення значущих відмінностей між вибірками залежно від типу шкал та особливостей розподілу даних застосовувалися непараметричні критерії: кутового перетворення Фішера та хі-квадрат Пірсона з поправкою на безперервність. Для виявлення взаємозв'язків між результатами окремих методик був проведений кореляційний аналіз за допомогою критерію рангової кореляції Спірмена.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що дана модифікація методики дає змогу визначити основні параметри самооцінки, проведено аналіз даних, що враховує рівень реальної (актуальної) самооцінки.

Згідно з отриманими результатами, найбільш значущі відмінності під час виконання методики Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн у модифікації П.В. Яньшина між експериментальною і контрольною групами відзначаються в таких аспектах, як рівень самооцінки і компенсаторні механізми.

Згідно із цією методикою, рівень адекватної самооцінки визначається, якщо дитина за переважною більшістю параметрів оцінює себе як «краще, ніж у середньому» (тобто ставить помітку в 4–6-му секторах відповідної шкали).

Так, отримані дані свідчать про те, що 27% дітей із порушенням активності та уваги мають нестійку, конфліктну самооцінку, що відрізняється від результатів у групі контролю на рівні високої значимості ($p < 0,01$). Також під час порівняння розподілів профілів за рівнями самооцінки було виявлено, що 22% дітей

із порушенням активності та уваги увійшли в категорію з надмірно завищеною самооцінкою (відмінності між групами були зафіксовані на рівні достовірності $p < 0,05$).

Однак найбільший інтерес викликає порівняння цих даних із результатами, зафіксованими в ході спостереження за поведінкою дітей. Так, спонтанні негативні самооцінки були висловлені у дев'яти випадках дітьми з порушенням активності та уваги й удвох випадках дітьми контрольної групи, що становить відповідно 25% і 5,5% відповідної вибірки.

Непоодинокими були висловлювання «іноді я сам себе ненавиджу», «коли лають, хочеться битися головою об стінку, так нестерпно», «напевно, я якийсь не такий», «у такі моменти жити не хочеться», пов'язані з характеристикою реакції оточуючих на вчинки дитини. При цьому діти з порушенням активності та уваги дуже швидко переключалися на зовнішні подразники (іграшки в кабінеті, звуки за дверима та ін.) При цьому в цілому їх фон настрою можна було характеризувати як гіпертимний.

Було виявлено, що тоді як серед дітей, що розвиваються нормативно, 39% оцінюють свої відносини в школі як конфліктні, 92% дітей із порушенням активності та уваги оцінюють свої взаємини в першу чергу з однолітками, а також із викладачами та батьками як виключно проблемні й конфліктні, болісно переживаючи негативне до них ставлення. Саме за цим критерієм виявлено найбільш статистично значущі відмінності між контрольною та експериментальною групами.

Найбільш значущі результати були отримані під час порівняння дітьми *можливих оцінок значущих інших*. Дані результати відобразили те, як, на думку дітей, їх оцінюють батьки, вчи-

телі та однолітки. Результати порівняння між експериментальною і контрольною групами за критерієм «як мене оцінюють батьки» представлено на рис. 1.

Для оцінки значущості відмінностей розподілів між двома вибірками був використаний критерій χ^2 -квадрат Пірсона з поправкою на безперервність. З огляду на те, що отримане значення $\chi^2_{\text{Емп}}$ (χ^2 -квадрат Пірсона з поправкою на безперервність) = 153.456 значно перевищує критичне значення $\chi^2_{0.01} = 16,812$, при $v = 6$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, на рівні високої статистичної значущості.

Згідно з даними, представленими на рис. 1, очевидно, що діти з порушенням активності та уваги вважають, що батьки оцінюють їх значно нижче порівняно з дітьми з нормативним розвитком.

Результати порівняння між експериментальною і контрольною групами за критерієм «як мене оцінюють учителі» представлено на рис. 2.

Для оцінки значущості відмінностей розподілів між двома вибірками був використаний критерій χ^2 -квадрат Пірсона з поправкою на безперервність. Отримане значення $\chi^2_{\text{Емп}} = 219.29$ значно перевищує критичне значення $\chi^2_{0.01} = 16,812$ при $v = 6$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, на рівні високої статистичної значущості.

Як представлено на рис. 2, значна кількість виборів у першому та другому секторах шкали свідчить, що діти з порушенням активності та уваги вважають, що вчителі вкрай низько оцінюють їх майже за всіма якими. Тоді як діти контрольної групи вважають, що вчителі частіше оцінюють їх на середньому та високому рівнях.

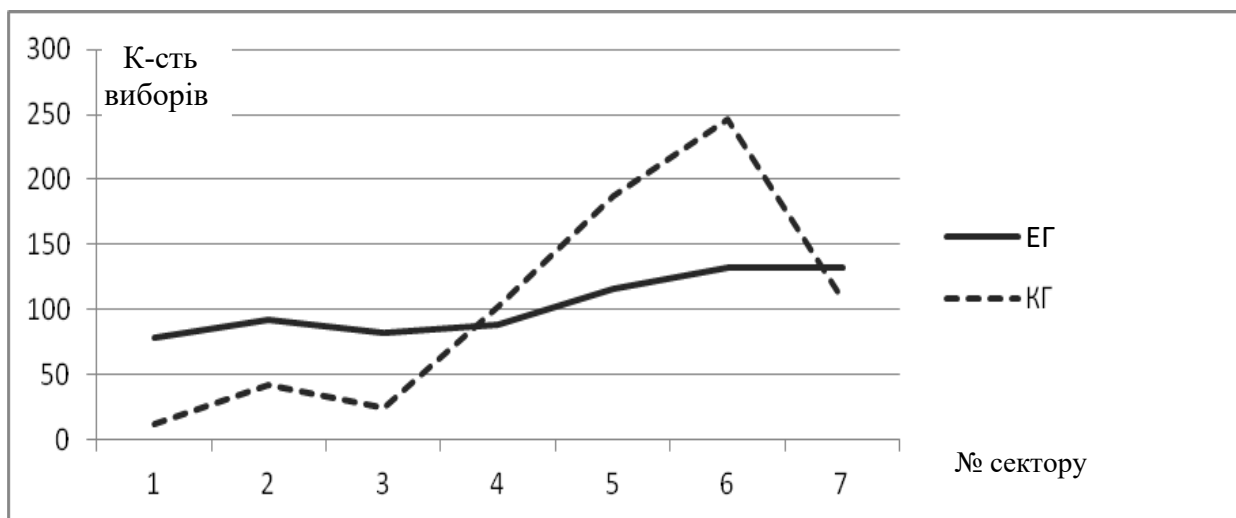
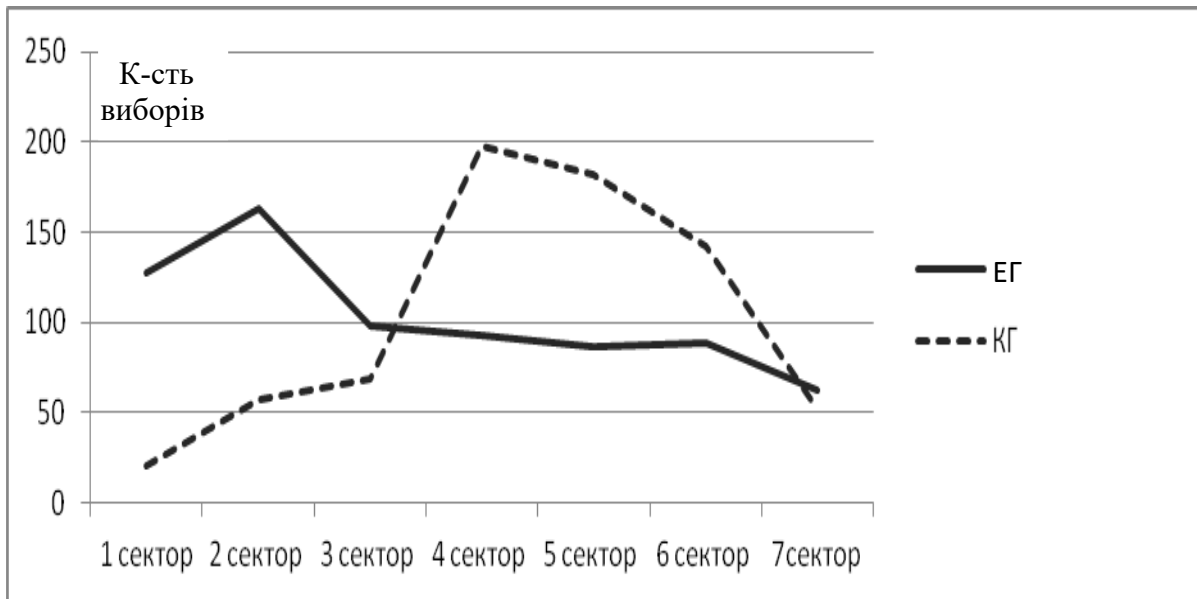
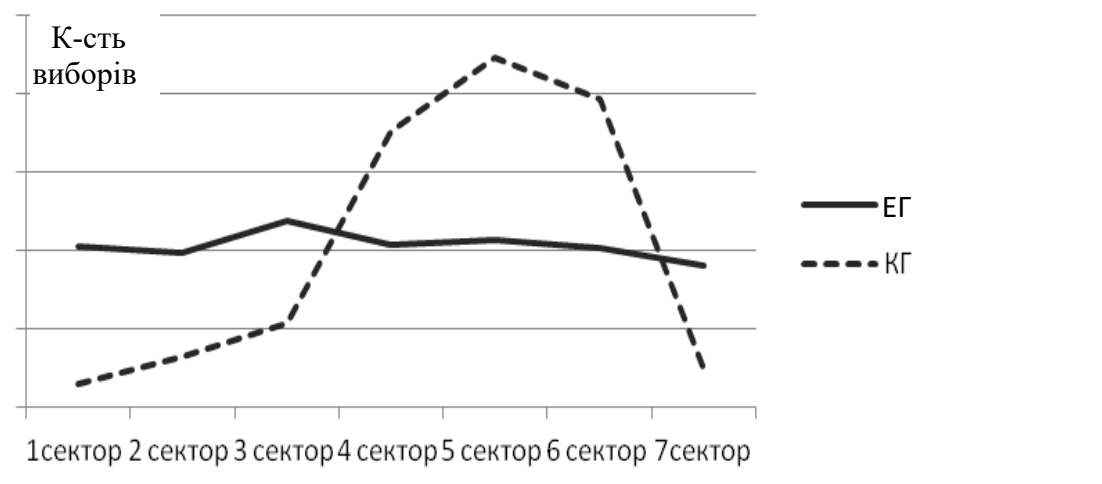

Рис. 1. «Як мене оцінюють батьки» – порівняння результатів у дітей із порушенням активності та уваги (ЕГ) і дітей із нормативним розвитком (КГ)

Рис. 2. «Як мене оцінюють учителі» – порівняння результатів у дітей із порушенням активності та уваги і дітей із нормативним розвитком

Рис. 3. «Як мене оцінюють однолітки» – порівняння результатів у дітей із порушенням активності та уваги (EG) і дітей із нормативним розвитком (KG)

Результати порівняння між експериментальною і контрольною групами за критерієм «як мене оцінюють однолітки» представлено на рис. 3.

Отримане значення $\chi^2_{Emn} = 251,096$ значно перевищує критичне значення $\chi^2_{0.01} = 16,812$ при $v = 6$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, на рівні високої статистичної значущості.

Таким чином, на думку дітей із порушенням активності та уваги, учителі та однолітки оцінюють їх найбільш низько, тоді як батьки – трохи вище, що, утім, не досягає рівня їхнього власного самооцінювання. Ця тенденція відображає конфліктність між потребою у прийнятті, відчуттям власної цінності та передбачуваною

негативною оцінкою оточуючих. Але можна припустити, що діти з порушенням активності та уваги дещо перебільшують значущість негативного відношення оточуючих.

Згідно з результатами статистичного аналізу даних за допомогою критерію хі-квадрат Пірсона, відмінності в розподілі ознаки між реальною самооцінкою дітей і значущими дорослими є статистично значущими (отримане значення $\chi^2_{Emn} = 390,124$, $\chi^2_{0.01} = 34,805$ при $v = 18$). Ці дані представлено на рис. 4 та 5.

При цьому у дітей, що нормативно розвиваються, самооцінки та ймовірні оцінки значущими іншими не мають настільки вираженого, конфліктного характеру, оскільки багато в чому збігаються, що підтверджується даними

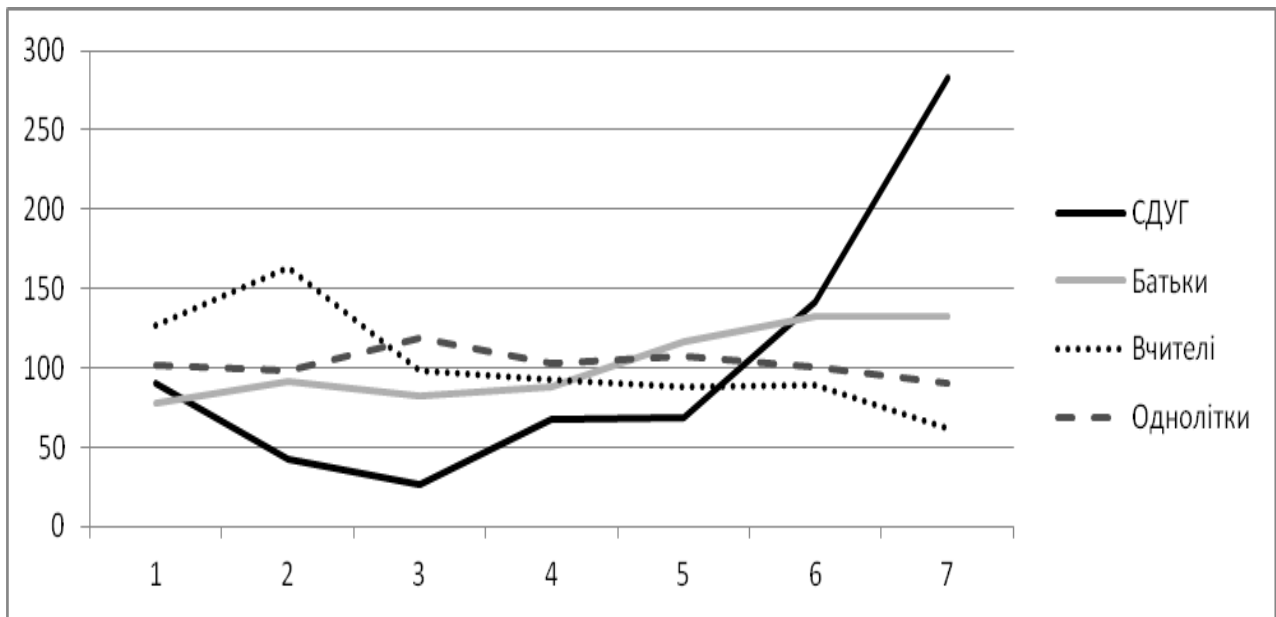

Рис. 4. Порівняння результатів самооцінювання і можливих оцінок значущими іншими у дітей із порушенням активності та уваги

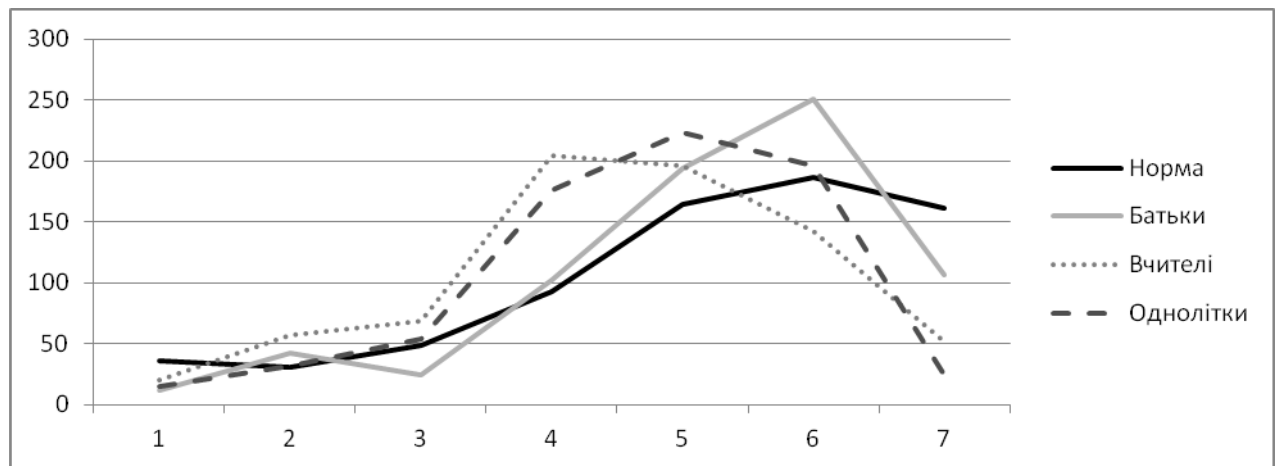

Рис. 5. Порівняння результатів самооцінювання і можливих оцінок значущими іншими у дітей із контрольної групи

статистичного аналізу, який демонструє, що, незважаючи на значущість відмінностей у розподілі ознаки, рівень значущості нижче ($\chi^2_{Емп}$ для КГ = 221,2; $\chi^2_{Емп}$ для ЕГ = 390,1) Визначені за допомогою критерію χ^2 -квадрат Пірсона з поправкою на безперервність відмінності в розподілі ознаки між реальною самооцінкою дітей і значущими дорослими є статистично значущими (отримане значення $\chi^2_{Емп} = 221.245$, $\chi^2_{0.01} = 34,805$ при $v = 18$).

Окрім того, для дітей із порушенням активності та уваги більш характерні прояви феномену «дзеркальної самооцінки», яка є прямим відтворенням оцінки батьків. Так, взаємозв'язок здібності визначити і вербалізувати свої думки в проблемних ситуаціях зворотно коре-

лювало зі збігом із батьківськими оцінками під час виконання методики «Якості характеру» ($r_s = -406$, $p \leq 0,05$). Можна припустити, що саме за недорозвинення когнітивного компонента самосвідомості діти демонструють феномен «дзеркальної самооцінки», яка є прямим відтворенням оцінки батьків. Діти відзначають у себе ті якості, які підкреслюються батьками, що може в деяких випадках призводити до негативного самовідношення, у якому переважають почуття неповноцінності і неприйняття себе. За нашими спостереженнями, подібне самовідношення формувалося тоді, коли батьки часто критикували дитину, вказуючи на її недоліки, не усвідомлюючи при цьому всю небезпеку такої позиції.

Також було виявлено, що 53% дітей із порушенням активності та уваги періодично проявляють самоагресію за фрустрації, яка пов'язана з виникаючими труднощами під час виконання завдань, що виражається в імпульсивних ударах себе по голові, роздряпуванні обличчя, рук, що також було пов'язано з нездатністю впоратися з афектом.

На відміну від однолітків, що розвиваються нормативно, діти з порушенням активності та уваги не диференціюють ціннісні уявлення про себе, від операціональної самооцінки (оцінки своїх можливостей).

Також у групі дітей із порушенням активності та уваги значно частіше звучали суперечливі самохарактеристики, а кількість збігів декларованих якостей із тими, які приписувалися батьками («дзеркальна самооцінка») у групі дітей із порушенням активності та уваги (що було виявлено за методикою «Якості характеру» та порівняння цих даних із результатами виконання методики Дембо – Рубінштейн), було значно більше, ніж у нормативних однолітків.

Також на відміну від однолітків, які, як правило, легко називають самооцінюючі характеристики, у яких переважають соціально схвалювані якості, діти з порушенням активності та уваги значно рідше дають ціннісні самохарактеристики і не диференціюють ціннісні уявлення про себе від операціональної самооцінки (оцінки своїх можливостей). Їхні відповіді переважно відображають уявлення про себе як про суб'єкта діяльності («я можу», «я вмію»). Достовірність відмінностей за даним критерієм на рівні $p \leq 0,01$.

Таким чином, у дітей із порушенням активності та уваги експонується зовнішня детермінанта поведінки і мінімізується значущість внутрішньої (переважна мотивація та минулий життєвий досвід), що призводить до того, що вони виявляються менш стійкими до змін ймовірнісної структури середовища. Також у групі дітей із порушенням активності та уваги значно частіше звучали суперечливі самохарактеристики («можу бути злим, можу – добрим», «такий і такий одночасно» та ін.), що пов'язано з нестійкістю уявлень про себе. Ця ж тенденція, однак, менш виражено виявлялася у протоколах відповідей дітей, які як свої чесноти і недоліки вказували на протилежні за змістом якості (переважно «добрий – злий»). Достовірність відмінностей на рівні $p \leq 0,01$.

Окрім того, діти з порушенням активності та уваги більш стурбовані виробленим враженням і бажанням домінувати, які не підкріплені відповідними навичками соціальної взаємодії, що також побічно підтверджує недостатню здатність критично оцінювати як ситуацію, так і власні ресурси.

Таким чином, отримані результати доводять суттєву різницю між обстеженими групами.

Висновки. Отримані результати свідчать, що для дітей із порушенням активності та уваги в процесі декларативного самооцінювання характерна схильність до крайніх, полярних виборів, тобто нестійкий і конфліктний характер самооцінки. При цьому вони частіше орієнтуються на бажану самооцінку (під час виконання методики Дембо – Рубінштейн, поміщаючи себе на позиції «найрозумніший», «найсильніший» тощо). Для дітей, які схильні до дихотомічного сприйняття реальності на тлі недостатнього обліку минулого досвіду, що проявляється у більш високій значимості ситуативної оцінки події та його впливу на самооцінку, характерні такі патерни поведінки, як: некритичне сприйняття та оцінка своїх дій, надмірна реакція як на успіх, так і на невдачу, схильність до зайвого перебільшення будь-яких подій чи явищ, тобто ригідне, жорстке і недостатньо диференційоване сприйняття реальності.

Для дітей із порушенням активності та уваги характерним є феномен «дзеркальної» самооцінки, яка є прямим відтворенням оцінки батьків (що стає очевидним під час використання вербальної методики «Якості характеру»). Діти відзначають у себе виключно ті якості, які підкреслюються батьками, що може іноді призводити до негативного самоствавлення, у якому переважають почуття неповноцінності та неприйняття себе.

Діти з порушенням активності та уваги вважають, що оточуючі (батьки та особливо однолітки та вчителі) критично низько оцінюють їх майже за всіма параметрами, що стає причиною захисної агресії та перманентного відчуття ворожнечі оточуючого світу, сприяє формуванню патернів негативного самопред'явлення у соціальному середовищі.

На відміну від однолітків, що розвиваються нормативно, діти з порушенням активності та уваги мало диференціюють ціннісні уявлення про себе, від операціональної самооцінки (оцінки своїх можливостей), що свідчить про затриманий характер формування самосвідомості.

Емпірично це підтверджується переважанням суперечливих самохарактеристик, підвищеною кількістю збігів із характеристиками батьків, ситуативно зумовленою самооцінкою і неадекватністю рівня домагань, нестійкістю уявлень про себе, конфліктністю у самовідношенні у дітей із порушенням активності та уваги порівняно з їхніми однолітками, які розвиваються нормативно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маркова Т. Дослідження емоційного стану дітей із СДУГ. *Психологічні дослідження*. 2013. Вип. 5. С. 78–80.

2. Науменко Н.О., Клименко І.С. Особливості самосвідомості дітей із синдромом дефіциту уваги та гіперактивністю. *Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*. 2013. Т. X. Вип. 25. С. 348–356.

3. Ферт О. Статті з проблем освіти гіперактивних дітей Українського національного ресурсного центру по проблемі гіперактивного розладу з дефіцитом уваги. URL: http://www.adhd.org.ua/index.php/biblio_uk.html

4. Barkley R.A. Attention Deficit Hyperactivity Disorder – New York: Guilford Publications, 1991. 770 p. ISBN 978-1-59385-210.

5. Molavi, P., Nadermohammadi, M., Salvat Ghojehbeiglou, H., Vicario, C.M., Nitsche, M.A., & Salehinejad, M.A. ADHD subtype-specific cognitive correlates and association with self-esteem: A quantitative difference. *BMC psychiatry*, 2020. 20(1). P. 1–10.

6. Mohammadi Orangi, B., Yaali, R., Ackah-Jnr, F.R., Bahram, A., & Ghadiri, F. (2021). The effect of nonlinear and linear methods and inclusive education on self-esteem and motor proficiency of ordinary and overactive children. *Journal of Rehabilitation Sciences & Research*, 8(2). P 69–78.